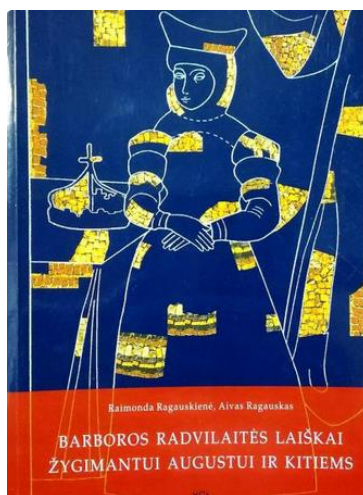

PASKUTINIEJI JOGAILAIČIAI IR BIRŠTONAS

Prof. dr. Raimonda Ragauskienė (Lietuvos istorijos institutas)

Nedaug Lietuvoje yra vietovių, tiesiogiai besisiejančių su Lenkijos karaliene ir Lietuvos didžiąja kunigaikštiene Barbora Radvilaite (apie 1522-1551), kurios 500-ųjų gimimo metinių jubiliejų minime šiai metais. Birštonas (dvaras, miestelis ir valsčius) kaip tik tokia karališka valda, turėjusi ryšių su šia viena garsiausia Lietuvos istorijos asmenybe. Šiuos du sandus – XVI a. Birštono valda, kaip karališkoji paskutiniųjų Jogailaičių lankoma valda ir Barbaros Radvilaitės asmenybės fenomenas – aptarsiu savo paskaitoje¹. Savotišku paskaitos logotipu pasirinkau dalininko Ramūno Čeponio sukurtą iliustraciją 2001 m. išleistos studijos apie Barbaros Radvilaitės korespondenciją, viršeliui (R. Ragauskienė, A. Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga 2001). Tai vienas geriausių, Barbaros ir Lietuvos ryšius atspindinčių karalienės įvaizdžių.

BIRŠTONAS XVI A. – TARP VISUOTINUMO IR LOKALUMO

Lietuva nėra ir niekada nebuvo vien tik didieji centrai Vilnius ar Kaunas. Negalime tapatinti centro istorijos ar politinės-ekonominės, socialinės-kultūrinės centro istorijos su visa Lietuvos istorija. Ir centras, ir periferija yra neatsiejamos bendros Lietuvos istorijos dalys, abiejų pažinimas būtina visos Lietuvos istorijos pažinimo sąlyga. Nėra vieno vien nacionalinio laiko dimensijos, nacionalinė istorija negali pakeisti regioninės ir lokalinės istorijos. Lietuva – tai kaip tik daugiau smulkesnių miestų, miestelių ir gyvenviečių kraštas. Gyvenimas visais šimtmečiais nesustojo ir intensyviai tekėjo taip vadinamojoje periferijoje. Čia gyveno sėslnesni valstiečiai ir miestiečiai, čia savo rezidencijas ir dvarelius kūrė Lietuvos diduomenė. Gal tik gyvenimas čia turėjo savo specifiką, buvo mažiau intensyvus. Ir kaip tik lokalinė istorija gali atsakyti į daugelį bendrųjų istorinių klausimų, juos patvirtinti ar paneigti.

Birštono senoji istorija – vienas iš tokių atvejų, bylojančių apie mikro ir makro arba lokalumo ir visuotinio aspekto socialinėje vietos bendruomenės raidoje. Visuotinio aspekto ryškiai matyti

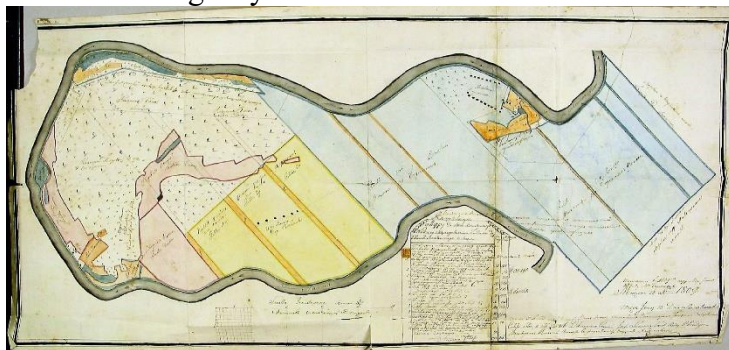
¹ Paskaitą skiriu Lenkijos karalienei ir Lietuvos didžiąjai kunigaikštenei Barbarai Radvilaitei (apie 1522-1551). Paskaita parengta pagal individualią Lietuvos Kultūros tarybos stipendiją bei įgyvendinant projektą „Po žvaigždėtu Birštono dangum“

vertinant ilgalaikes ekonomines-administracines Birštono valdos vystymosi tendencijas. Vietos bendruomenei XVI a. buvo būdingi bendrieji, visoje LDK vykę procesai, tokie kaip kad vykdyta valakų reforma ar prekybinės privilegijos suteikimas Birštono miesteliui 1539 m. ir palankių sąlygų tapti valsčiaus centru sudarymas (panašiai kaip ir kitų LDK miestelių atvejais). Taip pat prie bendrųjų tendencijų galima paminėti pastebimą ekonominį Birštono pakylimą XVI a. antroje pusėje².

Kai kurie Birštono istorijos tyrimo duomenys verifikuoja istoriografijoje pastebėtas bendrąsias tendencijas. Pavyzdžiui, dėl valdų stambinimo proceso. Birštonietiška medžiaga rodo, kad šioje vietovėje, skirtingai nei kitose bendruomenėse LDK, XVI a. antroje pusėje-XVII a. pr. toliau vyko ūkių smulkėjimo procesas. Išlikusiuose sandoriuose dėl valdų, jų inventoriuose stebimas smulkių ar net ir labai smulkių (apie 10 kapų gr. vertės) ūkių dominavimas Birštono valsčiuje. Smulkėjimo procesas buvo masinis ir ilgalaikis. Galbūt jį nulėmė šeimų kaip ūkinio subjekto skaidymosi procesai? Konkrečiau atsakyti į tokį klausimą kol kas trūksta istorinių šaltinių.

Svarbūs, Birštono išskirtinumą rodantys, istoriniai birštonietiškos antroponimikos ir toponimikos aspektai. Gerai žinomas bendrosioms LDK tendencijoms priskirtinas vietovardinis pavardžių formavimosi procesas. Birštono valsčiaus duomenys leidžia kalbėti ir apie atvirkštinį vyksmą: susiformavusių pavardžių pakeitimą vietovardine pavarde. Toks Birštono Siponių valdos XVI a. pab.-XVII a. pavyzdys: keli turtingi ir įtakingo to meto Siponių valdos savininkai prie savo turėtų pavardžių pridėdavo priedėlių Sipovičius, reiškusių žemionio gyvenamą vietą. Pavyzdžiui, taip ėmė vadintis turtingas žemionis Mikalojus Jonavičius Mošalas, ne kartą advokatavęs vietiniams žemės teismuose. Jau jo sūnus Jokūbas iš viso nebevarėjo Mošalo pavardės ir tapo Jokūbu Sipovičiumi. Vietovardis tapo pagrindu pavardei pasikeisti.

Naujų duomenų birštonietiška medžiaga pateikia toponimikos tyrinėtojų. Vien XVI a. Kauno pavieto žemės teismų medžiagos duomenys rodo platų birštonietiško vietovardžių spektrą. Vieni patroniminės kilmės (Siponys, Žvirgždėnai, Verbyliškės, Jackonys, Dzingeliškės, Babronys ir kt.), pasitaiko hidrografinių pavadinimų (Panemunis, Paverkniai, Nemaniūnai (dab. Nemajūnai). Atspindėta su Birštono giria susieta vietos bendruomenės atstovų veikla – Būdos, pabrėžę miško medžiagų gamybos procesus, miškingumą – Šilaičiai ar Šilėnai. Nemažai XVI a. vietovardžių, kaip ir pačios vietovės išnyko. Ypatingai tai pastebima dėl vietovardžių su galūne *-ščizna*: Bolkovščizna, Dulevščizna, Jaroslavščizna, Kiselevščizna, Kubovščizna, Lialevščizna, Lideikovščizna, Machovščizna, Malevščizna, Petraškovščizna, Podeikovščizna, Rimkovščizna, Serafinovščizna, Sipovščizna, Šešovščizna, Tašlikovščizna. XVI a. žemės teismo knygoje minima net 16 tokių Birštono valsčiaus vietovių, tačiau iki mūsų dienų pakeitę formas liko tik dvi – Kiesieliškės ir Siponys. Taigi XVI a. Birštono žemėlapis gerokai skyrėsi nuo šiandieninio: dalies dabartinių vietovių dar iš viso nebuvo, kitos vadinosi kiek kitaip, o dar kai kurios tiesiog išnyko.

² Konkrečius duomenis žr.: R. Ragauskienė, *Karališkojo Birštono praeitis. Istorinė raida iki XIX a.*, Vilnius: Petro ofsetas, 2004.

Ryški XVI a. Birštono valdos specifika – jos karališka padėtis. Pilis, vėliau dvaras bei miestelis ir Birštono apylinkės priklausė Lietuvos didiesiems kunigaikščiams ir Lenkijos karaliams visą LDK egzistavimo laikotarpį (XIV-XVIII a.). Birštono savininkais buvo garsios Jogailaičių (Gediminaičių) dinastijos atstovai: jų rankose dvaras su priklausiniais išliko iki pat dinastijos užgesimo 1572 m. Gediminaičiams priklausiusį Birštoną tiesiogiai administravo jų paskirti vietininkai, XVI a. antrojoje pusėje vadinti laikytojais. Dėl didelio paskutiniųjų Gediminaičių dėmesio Birštonui, dvaras ir miestelis XVI a. itin suklestėjo. LDK valdovai ne tik teikė privilegijas Birštonui, skyrė valdos vietininkus ar aukštesnius pareigūnus, dalijo žemes etc., bet taip pat ne kartą lankėsi šioje karališkoje valdoje.

Veikiančiame valdovo dvare Birštone XVI a. apsilankė mažiausiai keturi Jogailaičių dinastijos atstovai, o dar du su šia valda betarpiškai siejosi. Tarp Birštone viešėjusių buvo Aleksandras Jogailaitis (1461-1506), kuris po vedybų Birštoną kaip dovą, apie 1503 m., užrašė žmonai Lietuvos didžiajai kunigaikštieni Elenai Maskviškei (1474-1513).

Marceli Krajewski (apie 1866-1870) Lietuvos didžioji kunigaikštienė Elena Ivanovna

Ypač daug Birštonui nusipelnė kunigaikštienė Elena. Apie tai byloja gausios jos duotys vietos bajorams. Į vaizdingas Birštono apylinkes Elenos dėka kėlėsi gyventi išeiviai iš Maskvos, kaip kunigaikščiai Holovčinskiai, Kisieliai ir kiti, čia savo verslus ėmė plėsti vakariečiai pirkliai: Hansas Skopas bei Piotras Tidmanas, Bolemanas Hanusas Baltasis, Hanusas Sudormanas ir kiti. Apie šios valdovės nuveiktus darbus byloja kunigaikštienės įvaizdis vėlesnių birštoniečių sąmonėje: netgi XVIII a. teismų knygose galima rasti šios valdovės veiklą Birštone apibūdinančių žinučių. Nenurodydami konkrečios kurios nors privilegijos, bajorai tiesiog teigė, kad vieną ar kitą valdą gavę „iš kunigaikštienės Elenos“, „valdant karalienei Elenai“.

1514 m. žiemą Birštone lankėsi Žygimantas Senasis (1467-1548). Greičiausiai į dvarą užsuko vykdamas iš pergalingo karo žygio prie Oršos, o gal buvo atvykęs pailsėti, pamedžioti. Birštono dvare tų metų gruodžio 16 d. valdovas pasirašė privilegiją. Tikėtinai Birštone lankėsi karalienė Bona Sforza (1494-1557). Išlikę XIX a. pasakojimai apie valdovę Birštone, o Birštono piliakalnis tais laikais vadintas ne tik Vytauto, bet ir Bonos vardu. Dabar nustatyta, kad tokie pasakojimai plito tose vietovėse, kurios buvo valdomos karalienės Bonos, arba kuriose ji lankėsi (medžiojo).

Mažiausiai tris kartus Birštoną aplankė paskutinis Jogailaitis, Renesanso princas Žygimantas Augustas (1520-1572). Žinoma jo viešnagė 1544 m. vasarį. Sekantį kartą čia medžiojo 1561 m. žiemą. Tų metų sausio 15 d. karaliaus skalbėja Polonija Olekšina negalėjo teisme Vilniuje atsiskaityti su bajoru

Jacka Boguševičiumi, kadangi Žygimantas Augustas tuo metu anot šaltinių „buvo išvykęs į medžioklę Birštono dvare“. 1562 m. vasarą birštoniečiams irgi paliepta būti pasirengusiems išlaikyti svečius – laukti valdovas su trečiąja žmona ir seserimis.

Žygimantas Augustas

Atvykę LDK valdovai ir jų gausi palyda apsistodavo Birštono dvare. Pagal išlikusius šaltinius galima atkurti egzistavusį tokio dvaro modelį. Ji sudarė nemažas kompleksas – iš viso 15 statinių. Praėjus pro įvažiuojamuosius vartus, svečius pasitikdavo 1. Nemažas gyvenamasis, dviejų aukštų dvaras (rūmai): I aukštas dvi seklyčios, priemenė ir laiptinė su laiptais; II aukštas dvi seklyčios, priemenė, galerija/priebutis, kamara, du tualetai. 2. Netoliese pradėtas statyti antras gyvenamas namas. Visa gyvenamųjų namų teritorija aptverta žabų tvora. Dvaro kompleksui priklausė ūkiniai statiniai: 3. Įvažiuojamieji vartai; 4. Svirnas su paklėčiu; po svirnu aludė; 5. Mažas svirnelis; 6. Gyvenamasis namas (priemenė, seklyčia, kamara, tualetas); 7. Didesnis gyvenamasis namas (su dviem seklyčiomis) 8. mažas namelis, virtuvė; 9. Pirtis, 10. Bravoras, 11. Kepykla; 12-13. Dvejos arklidės (vienos labai didelės, per 150 m. ilgio); 14-15. prie arklidžių dvejos virtuvės su mūriniais židiniiais. Visa dvaro teritorija buvo aptverta.

Atvykusiems valdovams aptarnauti ir Birštono vietininkams išlaikyti buvo sukurta speciali amatų infrastruktūra. Vos 1518 m. paminėtas miestelis po valakų reformos ir prekymečio privilegijos gavimo 1578 m. turėjo jau 83 miestiečių šeimas, kai kurie iš jų buvo net antros kartos miestiečiai, visgi iki XVI a. pabaigos Birštonas išliko iš žemės ūkio, o ne iš amatų gyvenantis miestelis. Pagrindinė jo funkcija buvo aptarnauti dvarą.

Birštono dvaro XVI a. rekonstrukcija

Viena ryškesnių Birštono dvaro funkcijų ir jo specifika buvo karališkojo žirgyno priežiūra. Čia laikyti ir veisti valdovo rinktiniai žirgai. 1574 m. “Karališkosios žirgų kaimenės ordinacijoje”, tarp dar kelių LDK dvarų, auginusių stambias žirgų kaimenes, minimas Birštonas, 1574 m. turėjęs net 71 karališką žirgą.

BARBORA RADVILAITĖ – BIRŠTONO SAVININKĖ

1549 m. Birštono šeimininke tapo Lenkijos karalienė ir Lietuvos didžioji kunigaikštienė Barbora Radvilaitė (apie 1522-1551) Tų metų gegužės 1 d. Žygimantas Augustas Krokovoje žmonai užrašė dovį LDK valdose. Nuo to laiko Barbora Radvilaitė tapo Kauno pilies ir miesto, Rumšiškių ir kitų Kauno pavieto dvarų, Merkinės, Alytaus, Nemunaičio, Simno, Darsūniškio, Birštono, Žiežmarių, Stakliškių ir kitų dvarų savininke. Birštoniečių sąmonėje Radvilaitės vaizdinys išliko legendoje apie karalienės sakalą. Iš tiesų Barbora galėjo lankytis, greičiausiai medžioti, Birštone dar prieš tapdama valdos šeimininke. Kaip matyti iš valdovo sąskaitų knygų, apie 1546-1547 m. ji kartu su Žygimantu Augustu lankėsi Alytaus-Trakų apylinkėse, gal net plaukiojo Nemunu su specialiai tuo metu valdovui pagamintu pramoginiu laivu.

Atskirai pristatyti Barbaros Radvilaitės greičiausiai ir nereikia. Jei labai trumpai – tai buvo LDK didikė, tapusi Lenkijos ir LDK valdove, karūną pasiekusi išskirtinės ne tik XVI a., bet net ir šiandien stebinančios meilės dėka. Ji buvo Vilniaus kašteliono, LDK didžiojo etmono Jurgio Radvilos ir Barbaros Kolankos jauniausioji dukra, pirmą kartą ištekėjusi už Naugarduko vaivados Stanislovo Goštauto, o tapusi našle 1542 m., po penkerių metų slapta ištekėjo už paskutiniojo Jogailaičio – Žygimanto Augusto.

Tai, kad Barbora gimė gruodžio 6 d. yra neabejotina, tačiau kad tai galėjo įvykti apie 1522 m., ir šiai metais mes minime jos jubiliejų, rodo žinomi artefaktai. Tarp svarbiausių – 1931 m. per Vilniaus potvynį Vilniaus katedroje karališkoje kriptoje rasti gerai išsilaikę karalienės palaikai su sidabrine paaukuota karūna, sidabriniumi skeptru, auksiniu obuoliu su kryžiumi, su ilga auksine grandine ant kaklo ir trimis auksiniais žiedais ant pirštų. Taip pat buvo rasta sidabrinė lentelė su lotynišku įrašu: „1551 Viešpaties metais. Šviesiausioji kunigaikštienė Ponia Barbora iš Dievo malonės Lenkijos karalienė, Lietuvos etc. didžioji Kunigaikštienė, kilusi iš Radvilų giminės, Šviesiausiojo Kunigaikščio Pono Žygimanto Augusto iš Dievo malonės Lenkijos karaliaus, Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio etc. antroji žmona, savo amžiaus 28-aisiais nebaigtais metais Krokovoje gegužės aštuntą dieną 18 valandą ankstyvos mirties pašaukta, čia guli palaidota“. Vien tai leidžia datuoti Barbaros gimimo metus – 1522 m.

Barbora Radvilaitė yra geriausiai žinoma visų laikų istorinė Lietuvos moteris. Populiarumu ji gerokai lenkia kitas žinomas istorines moteris, netgi tokias kaip karalienė Morta, Ona Vytaitienė ar

karalienė Bona. Minint Lietuvos vardo tūkstantmečio data, Barbora Radvilaitė be didesnės konkurencijos išrinkta į 2009 m. vasarą sudarytą „100 Lietuvos tūkstantmečio asmenybių“ sąrašą. Ji paminėta greta tokių valstybės vyrų, kaip Mindaugas ar Ldk Vytautas. Karalienės vardas iškaltas ir 2009 m. liepos 7 d. Vilniuje Vingio parke atidengtoje skulptūroje „Vienybės medis“ (skulptorius Tadas Gutauskas, architektas Rolandas Palekas), pastatytoje Vingio parke (Vilniuje, 2009 m.). Tas pačias tendencijas atspindi Barbaros įtraukimas į leidinį „100 iškiliausių Lietuvos asmenybių“, kuriam „labiausiai Lietuvai nusipelnčius ar jos vardą garsinusius asmenis“ atrinko Lietuvos mokslų akademijos nariai. Visuomenės ir mokslininkų nuomonės Barbaros Radvilaitės atžvilgiu sutapo. Šioje vietoje reikėtų stabtelėti ties skandalingu faktu: Iš viso tarp 100 žinomiausių Lietuvos istorijos asmenybių – valstybės kūrėjų buvo išrinktos tik 7 moterys. Iš LDK laikotarpio Barbora vienintelė moteris. Kitos iš vėlesnių laikų (Emilija Pliaterytė, Žemaitė, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Salomėja Neris, Ieva Simonaitytė, Marija Gimbutienė).

Kodėl Barbora vis dar tebėra tokia fenomenaliai populiari? Juk ji nebuvo valstybininkė kaip Bona, netgi atvirščiau, greta to, kad dalino žemes savo tarnybininkams, užtarė dažnai brolių, daugiau jos politinių žingsnių nematyti. Mirė labai jauna, net ir negalėjo spėti kažko daugiau nuveikti. Ginčytis galima dėl tokio subjektyvaus dalyko kaip moters grožis. Išties buvo patraukli jauna moteris, sumaniai pabrėždavusi savo išvaizdos privalumus. Tačiau vargu ar to užtektų, kad ji taptų išskirtine moterimi Lietuvos istorinėje sąmonėje. Greičiausiai svarbiausia jos populiarumo priežastis buvo ir tebėra išskirtinė Barbaros ir Žygimanto Augusto meilės istorija.

Į visuomenės istorinę sąmonę įsirežė Barbaros gyvenimo sudėtingumas ir kartu jo tragizmas. Buvusi labai turtinga, nestokojusi nieko, ji pasiekė aukščiausią viršūnę, tačiau karūnacijos triumfas tęsėsi labai trumpai – vos keturis mėnesius. Dėl neišgydomos ligos (gimdos kaklelio vėžio) karalienė mirė ant mylinčio, jai pasiaukojusio vyro rankų. Barbaros portrete matome žmonių svajones – vienu metu įkūnijančias optimizmą, pergalę, žymumą ir tuo pačiu metu – trapumą ir nebūtį. Galima brėžti panašias paraleles, kaip Pelenės istorijoje ar šiuolaikinėje aktorės Marilyn Monroe gyvenimo dramoje. Ne veltui amerikiečių poparto krikštatiėviu vadinamo Andy Warholo sukurtas aktorės Marilyn Monroe portretas šiomis dienomis buvo parduotas „Christie's“ aukcione už 195 mln. JAV dolerių ir tapo brangiausiu varžytinėse parduotu XX amžiaus meno kūriniu.

Taigi tokią išskirtinę šeimninę – Barbarą Radvilaitę 1549-1551 m. turėjo karališka Birštono valda. Ir tai krašto istoriją daro dar įdomesnę bei patrauklesnę.